

УДК 675.1

Національна ідея: історичний досвід та перспективи

Ольга Кошкіна,

доцент,

Харківський національний університет будівництва та архітектури

Шри усвідомленні історичного досвіду в процесі становлення націй та національних ідей дуже важливим фактором є такі опорні поняття, як народ, територія та ідеологія, які складають фокус історичної національної самосвідомості. В цьому ракурсі, дивлячись на історичну науку, слід зауважити, що вона задовольняє саме цю потребу — на основі вивчення минулого, сприяти формуванню уявлень саме про самопізнання людських спільнот. Історія України зазвичай не є суто історією українського етносу, предметом дослідження історії є людські спільноти, які поступово об'єдналися в суверенну національну державу шляхом самоорганізації суспільства. Слід підкреслити, що процеси самоорганізації відбувалися через формування правлячою елітою специфічних форм та методів співіснування у суспільстві державних інститутів та громадян, верхів та низів. У цьому контексті цікаво розглянути процеси становлення етносу, нації і національної ідеї в історико-культурному ракурсі.

Звернімо увагу на визначення і сутність етносу. Етнос (від грецьк. *ethnos* — народ) — стійке соціальне угруповання людей, що склалося історично; представлене племенем, народністю, нацією. Головною умовою виникнення етносу є спільність самосвідомості, тобто свідомості своєї єдності та відмінності від усіх інших подібних утворень, території, мови, культури. Додатковими умовами можуть бути спільність релігії і расова схожість.

Етнос може складатися з різномовних елементів. Для подальшого розвитку етносу характерно формування ним своєї соціально-територіальної організації у вигляді держави або, наприклад, автономії. Сучасна дефініція етносу визначається як стійка соціальна спільність людей, які об'єднані спільністю мови, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних спільнот (самосвідомості).

Існує певна діалектика співвідношення і взаємодії етносів, націй і людства в цілому. Маловірогідно, що може бути коректним питання про ієрархічність етнічних, національних і вселюдських цінностей та інтересів, оскільки механічний розрив і протиставлення їх одне одному, жорстко постульована субординація у даному контексті навряд чи можливі. Скоріш за все, потрібно мати на увазі певну діалектику взаємозв'язків між загальним і особливим, цілим й часткою. Політичний досвід підказує необхідність пріоритету вселюдських цінностей над етнічними та національними, але ж це може бути іноді малопродуктивно, і може спричинити негативні наслідки. Сучасний етап розвитку цивілізації демонструє, на жаль, варіанти зіткнення, суперництва і протиставлення різних інтересів. Бажаючих поступитися етнічними інтересами навіть заради загальнолюдських поки що небагато. А ігнорування інтересів та культурних надбань будь-якого народу може

обернутися трагедією для нього і великими втратами для людства. Адже народ і його культура — це частка людства та всесвітньої культури, тому неможливо поступитися часткою, бо може зникнути і ціле.

Отже, етноси — це найбільш давні, природні і стабільні спільноти, з яких складається людство. Етноси є також найдавнішою, постійною, впливовою, рушійною силою, однією із багатьох впливових, рушійних сил, які діють на історичній арені. Етнічна сфера людського буття така ж важлива, як і соціальна, економічна, політична, духовна та ін. Вона, як і всі інші сфери людського життя, підпорядковується, з одного боку, загальним закономірностям розвитку людства, а з іншого, — своїм власним закономірностям.

Більш розвиненою формою існування людства є нація (від латин. *natio* — плем'я, народ) — це історична спільність людей, що складається в ході формування спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру, які складають її ознаки. Політична спільнота громадян певної держави — це політична нація. З 3,5 тисяч етносів у сучасному світі лише 800 є націями. Усі інші знаходяться на донаціональних етноісторичних стадіях. Перетворення етносу в націю відбувається шляхом зростання й поглиблення його самосвідомості. Нація є феноменом політичної сфери існування людства, на відміну від етносу, який демонструє селянський світогляд людського буття. Отже, коли людська спільнота розвивається до рівня національного самовизначення, коли у процесах свого життєтворення вона спирається на свідоме волевиявлення членів колективу, тоді ця спільнота вже може вважатися державою і бути нею. Етнос, на відміну від нації, не усвідомлює своєї єдності в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому не здатний створити незалежну національну державу. Таким чином, нація — це політично організова-

ний етнос або група етносів, які об'єднані спільними інтересами в створенні своєї національної держави.

Національна ідея виникає на етапі, коли людська спільність шляхом свого розвитку виходить на таку межу, коли вона намагається вирішити не тільки питання правової рівності людей різних національностей, а також і проблему права націй на самостійний економічний, політичний та культурний розвиток.

Ми знаємо, що у світі національних держав менше, ніж етносів. Отже, етнос сам у собі не має тієї єдиної і достатньої умови, яка потрібна для формування держави. Постає питання, чи потрібно кожному народу мати свою національну державу? Звісно, так. Можемо стверджувати, що національна держава — це феномен саме європейської історії. За межами європейської історії виникає питання правомірності національного питання взагалі. Отже, національна держава — категорія суто європейської історії та західної цивілізації, до якої Україна тільки-но починає свій шлях.

Процес формування держави — це складний та тривалий процес, який у різних народів відбувався самотніми шляхами. Наприклад, держава східних слов'ян формувалася в результаті складної взаємодії внутрішніх і зовнішніх факторів, що і дозволило їй з'явитися, виростаючи лише на одній общинній основі. Однією з особливостей давньослов'янської держави було те, що з самого свого початку вона була багатоетнічною за своїм складом. Надалі це буде сприяти тому, що головними силами, що забезпечують внутрішню єдність, стануть держава і православна релігія.

Прийняття християнства стало для Київської Русі могутнім духовним фактором, який стимулював процес формування народу із великої кількості східнослов'янських племен і надалі сприяв формуванню нової православної свідомості. Ця могутня сила навіть в умовах феодальної роздробленості не дозволила народу Київської Русі втратити його ду-

ховну спільність. Також ця риса виявилася в часи татаро-монгольської навали.

Зовсім інакше вплив християнства відзначився в питаннях розбудови держав в Західній Європі та навіть у Візантії. Особливістю розвитку народів Західної Європи було те, що вплив християнської релігії у формуванні націй там був значно меншим, ніж у Київській Русі. Недивлячись на те, що католицизм в часи раннього середньовіччя був загальноєвропейським фактором, він все ж таки не став фактором локального впливу при формуванні націй. Подальший шлях формування націй на теренах Західної Європи відбувався вже за часів значного послаблення впливу католицизму та був пов'язаний із буржуазними революціями. Основними важелями, що впливали на процеси формування націй у Західній Європі, були ідеї Відродження та Просвітництва, які виявили тенденцію визволення народів від релігії. Натомість у середньовічній Русі в процесі формування націй та національної самосвідомості вирішальну роль відіграла православна релігія.

Отже, можна стверджувати, що релігія в деяких випадках є складовою частиною процесів державотворення. У сучасних державах певною мірою існує конфліктність між прихильниками різних конфесій. Процес секуляризації у сучасних державах має певні тенденції, такі як відокремлення держави від церкви, зріст впливу держави на сфери, що традиційно перебували під контролем церкви (шлюбно-сімейні питання, юстиція, освіта); також слід підкреслити тенденцію зміни політичної культури, самосвідомості цивільного суспільства, його фундаментальних цінностей, зменшення впливу релігії на політичне життя, також тенденцію поступового усунення релігії із політичної системи, життєвих цінностей європейського суспільства. Суто теократична модель з єдиною «державною релігією», релігійним правом як державним законодавством й ототожненням релігійного та політичного керівництва в сучасному світі трапляється рідко.

Аналізуючи феномен етнічної культури, слід зауважити, що це поняття означає сукупність матеріальних і духовних цінностей, вироблених певним етносом впродовж його історії на його власній території засобами етнічного самовираження (рідна мова, рідна релігія) і не включає зарубіжних впливів (наприклад, світові релігії).

Духовна культура має деякі важливі риси, що відрізняють її від інших галузей культури: по-перше, вона не утилітарна, тобто духовна культура за своєю сутністю безкорисна. Її сутність полягає у таких поняттях, як «радість духу», тобто краса, знання, мудрість. Вона потрібна людям сама собою, а не заради вирішення будь-яких зовнішніх утилітарних завдань; по-друге, духовна культура надає людині найбільшу свободу творчості у порівнянні з іншими галузями культури, ця свобода творчості проявляється вже в стародавніх міфах, не кажучи вже про безмежний простір для творчості, який дає мистецтво; по-третє, світ духовної культури демонструє собою незрівняний духовний світ, створений силою людської думки. Кожна з існуючих у світі національних культур є неповторною, унікальною, є невід'ємною складовою світової культури. Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура як необхідний компонент і як одна з властивих особливостей етносу забезпечує його повноцінне функціонування.

Характерною особливістю етнічної історії України є формування поліетнічного складу її населення. Можна виділити три основних етапи формування етнонаціонального складу.

Перший етап стосується періоду існування археологічних культур, відтворює процес етнокультурної взаємодії, нерідко об'єднуючи полярні культури, скажімо, землеробську, скотарську, культуру осілих і культуру кочових племен.

Другий етап пов'язаний з Великим переселенням народів IV — IX ст., що

проходило через територію України і наслідки його залишилися на її етнічному ґрунті і проявилися, наприклад, у мові, а також у запозиченні деяких елементів матеріальної та духовної культури, або у переплетінні етнічних рис. З часом ці риси стали складовими саме слов'янської етнічності, розчинившись у ній. Отже, з другим етапом пов'язані консолідаційні процеси слов'янства та етногенез українців.

Третій етап обіймає великий часовий діапазон — XII—XIX ст., він пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами — Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною й Австро-Угорщиною, Туреччиною, Кримським ханством, Румунією, Чехословаччиною, Росією; а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів. Ці процеси особливо яскраво відбуваються протягом XVIII — XIX ст., коли, власне, і сформувалася національна основа сучасного складу населення. Вона творилася на українському етнічному ґрунті, котрий не стільки вибирав іншоетнічні риси, скільки створював умови для самостійного існування національних груп. Отже, склад населення України ставав не тільки багатоетнічним, а й багатонаціональним.

З другої половини 80-х років XX ст. Україна, як і інші республіки Радянського Союзу, вступає в епоху так званого етнічного ренесансу. Головними причинами етнічного відродження стала політика перебудови, демократизації і гласності, яку взялися проводити тодішні радянські лідери.

Із проголошенням Україною свого державного суверенітету виникло питання щодо того, яким шляхом продовжуватиме розвиватися сучасна українська нація. До моменту проголошення незалежності України (серпень, 1991) життя і діяльність української нації в основному протікали в рамках так званої східноєвропейської або етнічної моделі. Тобто, як і решта недержавних націй Східної Європи (литовці, словаки, естонці та ін.), українська нація

розбудовувалася на народній основі, так би мовити, «знизу — догори»: інтелігенція розбудовувала національну культуру, національна культура засвоювалася народом, з'являлися культурні, громадські інститути, і врешті, — прагнення до політичної незалежності. Після проголошення незалежності України виникло питання: а що, власне, тепер означає українство? Чи є це поняття національним, або територіальним: «український народ» чи «народ України»? Адже враховуючи те, що в нашій державі майже п'яту частину населення складають не українці, а серед етнічних українців є чимало так званих російськомовних громадян, розуміння української нації як етнічної спільноти могло б бути розцінене представниками інших етносів як прагнення етнічних українців до культурного домінування в межах держави, а тим самим могло б спричинити протидію з їх боку. Тому було запропоновано розуміти українську націю як політичну (громадянську) спільноту — «народ України», тобто як певну політико-територіальну групу, яка засновується на солідарності її членів та лояльності громадян до держави, незважаючи на їх етнічні відмінності. Цей принцип було реалізовано у Законі України про громадянство, який передбачав після проголошення незалежності України громадянство усім, хто проживає на її території. Згодом в преамбулі до Конституції України було зафіксовано формулювання, що український народ складають «громадяни України всіх національностей».

З кінця XX ст. у світі відбувається процес етнічного ренесансу, тобто відродження етнічних почуттів, пошуків свого етнічного коріння, накопичення свого етнічного знання, посилення індивідуальної і групової етнічної свідомості та зростання етнічної солідарності. Водночас етнічний ренесанс ускладнив етнополітичну ситуацію у молодих незалежних країнах, загострив старі й викликав нові міжетнічні конфлікти і має величезний вплив на всі інші етнополітичні процеси. У Східній Європі сьогодні превалюють процеси дезін-

теграції, проте у Західній Європі та Америці панують інтеграційні процеси, які повинні привести до мирного співжиття і взаємодії всіх народів світу. Головні причини різноспрямованості цих процесів — перебування народів цих континентів і регіонів на різних стадіях цивілізаційного та етнополітичного розвитку.

Протягом останньої чверті ХХ — перших десятиріч ХХІ ст. дедалі посилюється й поширюється процес регіоналізації взагалі і зокрема етнічної регіоналізації, зростає роль регіонів. Поглиблення і поширення процесів регіоналізації, зростання місця й ролі регіонів в економічному та суспільно-політичному житті окремих країн і цілих континентів є ще одним свідченням вичерпання класичної ролі національної держави, вступу людства у нову еру свого розвитку.

Отже, сучасні етнонаціональні та етнополітичні процеси демонструють наявність в етнополітичній царині людського життя кількох протилежних тенденцій. По-перше, це послаблення національної ідеї, зниження ролі національних держав і занепад націоналізму на Заході та їх піднесення і посилення у Східній Європі. По-друге, це глобальний етнічний ренесанс, політизація етнічності, перетворення її на суб'єкт історичного розвитку, піднесення пов'язаних з нею етнічного націоналізму та етніцизму, зростання їх впливів тощо. Таким чином, можемо констатувати, що Захід у своєму розвитку рухається до постнаціонального етапу, а Східна Європа — у напрямку до національного етапу. В таких умовах для Заходу все більш актуальними стають проблеми етнічності та етніцизму, а для Східної Європи, зокрема України, — проблеми нації, національного будівництва та націоналізму.

Повертаючись до проблематики національної ідеї, зауважимо, що вона відповідає національним, тобто загальним інтересам людей, а не суто націоналістичним, які абсолютизують розподіл людей за етнічними ознаками. Саме цей фактор демонструє основну рису, що відрізняє

етнос від нації, а також причину, чому національна держава не є синонімом етнічно однорідної держави, яка орієнтована переважно на той чи інший етнос. Отже, можемо зафіксувати наявність такого процесу, коли під виглядом формування нових національних держав іде відродження старої ворожнечі між народами, які не можуть існувати разом за умов їх етнічної приналежності.

Етнос сам по собі не в змозі породити націю. Нації можуть виникати шляхом змішення різних етносів, або один й той самий етнос може розділитися на декілька націй. Нація, на відміну від етносу, — це те, що існує зовні від людини, що дається людині не фактом саме її народження, але придбається зусиллями людини та її особистим вибором. Навіть ознаки нації мають зазвичай характер зовнішніх для особистості символічних відзнак. Наприклад, державно-національне підданство символізується паспортом громадянина, а національна економіка — національною валютою. Тобто нація існує в рамках певної знакової системи. Якщо етнічна приналежність не вимагає від особистості ніяких зусиль, особистість не вибирає свій етнос, нація ж, навпаки, — є фактор індивідуального вибору особистості. Отже, етнічна приналежність ще не є приналежність до тієї чи іншої нації. Людина може бути за своїм етнічним походженням, наприклад, поляком, але вважати себе приналежною до німецької нації. Таким чином, нація — це державна, соціальна, культурна приналежність особистості, а не її антропологічне або етнічне визначення.

У чому полягає національна ідея французів, англійців або голландців, адже кожний європейець, незалежно від своєї національності дуже добре знає, що він також є європейець. Саме ця приналежність дозволяє стверджувати наявність між ними загальної ідеї, яку умовно можна назвати європейською. У цьому сенсі можна стверджувати, що Європа не є якийсь механічний конгломерат країн і народів, які розділені між собою держав-

ними кордонами, а є певною цілісністю, суть якої полягає в її ідеї.

При усіх відмінностях європейських народів Європа завжди сприймала себе як певну цілісність.

Отже, ідея — це певна система цінностей, яка має більш універсальне значення, ніж національні інтереси. Інтерес — це те, що кожний шукає для себе, ідея — це те, що людина вважає важливим не тільки для себе, а й для інших, можна сказати, для всіх.

Зазначимо, що національній ідентифікації передують цивілізаційна. Тобто нації виникають, коли народ вже зробив свій цивілізаційний вибір. Але, коли цей вибір приноситься у жертву заради певних інтересів, агресивність і войовничість цих народів по відношенню до інших націй зростає, і справа розвивається у напрямку до воєнних конфліктів.

На жаль, у наш час національні інтереси стали рушійною силою західної політики як зовнішньої, так і внутрішньої. У відстоюванні цих інтересів західна політика іде на використання навіть силових методів.

Що стосується саме ідеї, треба підкреслити, що її наявність відзначається перш за все через культуру з її увагою до духовних і моральних сфер життя особистості, як ми зазначали раніше. Саме через культуру, філософію, історію, літературу, мистецтво національна ідея знаходить найбільш повне втілення. Культура навіть в діях та поведінці політиків не завжди себе показує, вона не є сьогодні обов'язковою нормою життя більшості людей, але ж тільки вона здатна втілити найбільш повною мірою саме національну ідею як свідомий вибір особистості і народу.

Література

1. Варзар І.М. Політична етнологія як наука. — К., 2004. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.uk.x-pdf.ru/5politologiya/index.php>

2. Винниченко В. Відродження нації. — К., 1994. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.library.kr.ua/bibliograph/vunuch.html>

3. Воронянський О. В. Проблема формування політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт / О. В. Воронянський // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Питання політології. — 2012. — № 1013, вип. 21. — С. 75-79. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPP_2012_1013_21_15.

4. Воронянський О. Національна еліта сучасної України: проблема визначення / О. Воронянський // Українознавчий альманах. — 2012. — Вип. 8. — С. 205-207. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2012_8_66.

5. Грабовський С., Ставрояді С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. — К., 2005. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravo.news/page/niua/ist/ist-21--idz-ax288.html>

6. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.pseudology.org/Eneida/Grushevski_XhoTakiUrhainci2.pdf

7. Ісаюк О. Забута незалежність. За один рік до Соборності. — [Електронний ресурс] / О.Ісаюк // Історична правда. — 2012. — 22. 01. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/01/22/69636>

8. Дрінь О. Теоретико-методологічні засади типологізації етносоціополітичної ситуації як явища сучасності. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vlu_fps/2011_2/drin.htm

9. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : монографія. — К. : Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/etnopolitic_site_135.pdf

10. *Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду* / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О. В. Каргунов, І. О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С. О. Телешун, Л. Є. Шкляр ; за заг. ред. Ю. І. Римаренка. — К. : Ін-т держави і права НАН Україн , 2000. — 516 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://kul.kiev.ua/praci-2000-roku/ethnos.-nacija.-dergava-ukrajina-v-konteksti-svitovogo-etnoderjavnickogo-dosvidu-monografija>

11. *Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір* / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. — К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. — 496 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ipien.gov.ua/img/monograph/file/rafalskyi_kultura_192.pdf

12. *Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму: Навчальний посібник.* — К. : Ун-т економіки та права «КРОК», 2007. — 192с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://fro.krok.edu.ua/pro-institut/informacija/pracivniki/vikladachi/kartunov-oleksii-vasilovich/>

13. *Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи* / За ред. В. С. Крисаченка. — К. : НІСД, 2004. — 656 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: niss.gov/book/Krizachenko

14. Пагіря О. Найбільша проблема Європи // Український тиждень. — 27.03.2011. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/19366>

15. *Римаренко Ю.І. Національне буття в контексті державотворення.* К., 2007. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=304:soborna-ukrainavid-idei-do-sohodennia&Itemid=236

16. *Снегирьов Д. Акт відновлення України: роль в історії і сучасний зміст.* — [Електронний ресурс] / Снегирьов Д. // Історична правда. — 30.06.2015. — Режим доступу: http://24tv.ua/ru/akt_vidnovlennya_ukrayini_rol_v_istoriyi_i_suchasniy_zmist_n589295

17. *Традиційна культура в умовах глобалізації: культурна ідентифікація та інформаційне суспільство* // Матеріали науково-практичної конференції 18-19 травня 2012 року. Харків, 2012. — 141 с. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.cultura.kh.ua/images/stories/document/sbornik.pdf>

18. *Фігурний Ю. С. Фаховий аналіз проблеми походження українців і професійне вивчення українських етнічних, націєтворчих і державотворчих процесів вченими відділу української етнології ННДІУ МОН України в кінці ХХ — на початку ХХІ століть.* — К. : ННДІУ, 2011. — 142 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://nndiuv.org.ua/images/book/fig.fah.pdf>

19. *Хорошилов О. Українська політична нація: сценарій конституювання.* — К., 2013. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politic.org.ua/vid/magcontent.php?m=1&n=32&c=536>.

09.05.2017